

Ks. Roman Krawczyk*

Kulturotwórcza rola apokryfów biblijnych

Treść: Wstęp; I. Apokryfy – analiza terminologiczna; II. Apokryfy Starego Testamentu; 1. Opowiadania apokryficzne; 2. Apokryficzne pisma dydaktyczne; 3. Apokryfy o charakterze apokaliptycznym; III. Apokryfy Nowego Testamentu; IV. Wkład pism apokryficznych w kulturę; Streszczenie: The culture-shaping role of the biblical Apocrypha.

Słowa kluczowe: Apokryfy Starego Testamentu, opowiadania, pisma dydaktyczne, apokaliptyka, Księgi Sybilijskie.

Keywords: Old Testament Apocrypha, tales, didactic scriptures, apocalyptic, books of Sibylline Oracles.

Wstęp

Literatura apokryficzna powstawała w latach 200 przed Chr. do 135 po Chr., to znaczy pomiędzy prześladowaniami Żydów za panowania Seleucydów, a stłumieniem powstania Bar Kochby. Prześladowania religijne i ucisk polityczny ze strony obcych mocarstw spowodowały narodziny oczekiwań na uwolnienie z ucisku, ale także na całkowitą przemianę obecnego świata. Na tym właśnie polega różnica pomiędzy zapowiedziami proroków, a zapowiedziami apokryficznymi o charakterze eschatologicznym: prorocy zapowiadają odmianę przyszłości jednego (lub drugiego) narodu, natomiast autorzy apokalips dokonują refleksji nad całym wszechświatem, w którym ma się dokonać nadzwyczajna i definitywna przemiana.

* Autor, ksiądz z diecezji siedleckiej, prof. dr hab., biblista, prof. zw. Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach, prof. nadzwyczajny na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, katedra teologii biblijnej.

Księgi apokryficzne powstawały w środowiskach ortodoksyjnych, ale także i heretyckich. Stąd przez długi czas uważano je ogólnie za błędne i nie przywiązywano do nich większej wagi. Jest więc zrozumiałe, że pogłębione naukowo studia nad apokryfami rozpoczęły się dopiero w XIX wieku, kiedy zaczęto wydawać pierwsze teksty krytyczne. Badania przyspieszono w drugiej połowie XX wieku i wtedy zaczęły powstawać serie wydawnicze przekładów oraz pisma poświęcone apokryfom. Stopniowo nauka o apokryfach stawała się autonomiczną dziedziną wiedzy, o czym świadczy najnowsza olbrzymia literatura naukowa poświęcona apokryfom¹.

Wartość apokryfów - niezależnie od ich wartości ortodoksyjnej - polega na tym, że są świadectwem myśli, poglądów i oczekiwań, które panowały w judaizmie i chrześcijaństwie w niezwykle ważnym okresie historycznym przed i po Chrystusie. Forma i treść literatury apokryficznej została zainspirowana pismami biblijnymi i nawet jeśli do treści biblijnych dodaje ona elementy historycznie nieprawdziwe i legendarne - to jednak jest świadectwem sposobu myślenia i oczekiwań ludzi tamtej epoki.

W niniejszym artykule dokonamy syntetycznej analizy apokryfów biblijnych oraz ich znaczenia dla kultury. Zaczniemy od sprecyzowania terminu „Apokryf” (I). Następnie dokonamy przeglądu i krótkiej analizy samej treści (bez uwzględniania szczegółów dotyczących na przykład języka oryginałów, przekładów itd.) trzech grup apokryfów Starego Testamentu (II): opowiadań apokryficznych (1), apokryficznych pism dydaktycznych (2) oraz pism o charakterze apokaliptycznym (3). Trzecia część artykułu poświęcona jest prezentacji apokryfów Nowego Testamentu (III): ewangelii (1), dziejów apostoelskich (2), listów (3) i apokalips (4) oraz apokryfów jedynie nawiązujących do postaci lub wydarzeń związanych z Nowym Testamentem (5). Artykuł kończy ocena wkładu literatury apokryficznej w kulturę (IV).

I. Apokryfy – analiza terminologiczna.

Termin „apokryf” (gr. apokryphon, l.mn, apokrypha = „ukryty”, „tajemny”) w języku potocznym określa utwór nieautentyczny, podszywający się pod imię kogoś innego. Apokryfy biblijne zatem to utwory, które dotyczą osób i wydarzeń biblijnych i stosują formę i język podobne do ksiąg biblijnych i przypisują autorstwo innym osobom. Nazwa „apokryf” niedokładnie określa tę literaturę, gdyż wchodzące w jej skład księgi cieszyły dużą popularnością i poczytnością

¹ J. R. Porter, *Zaginiona Biblia. Księgi, które nie weszły do kanonu*, Warszawa 2003; tenże, *Barwny świat apokryfów*, Poznań 2006; P. Beskow, *Osobliwe opowieści o Jezusie*, Kraków 2005; E. Szymanek, *Biblia – zbiór świętych ksiąg kanonicznych. Apokryfy, pisma qumrańskie*, Poznań 1997. Podstawowe wiadomości o apokryfach zob. *Słownik wiedzy biblijnej*, Warszawa 1996, s. 22-27; *Podręczna Encyklopedia Biblijna*, Poznań 1960, s. 74-78.

i wcale „za ukryte” nie uchodziły. Po raz pierwszy użył tej nazwy Orygenes i to w odniesieniu do ksiąg gnostyków. Protestanci literaturę tę nazywają literaturą pseudoepigraficzną, gdyż terminem „apokryf” oznaczają oni księgi deuterokanoniczne Starego Testamentu, a więc te, które znajdują się w katolickim kanonie Pisma Świętego, a nie należą do kanonu żydowskiego.²

Encyklopedia Katolicka definiuje apokryfy jako „starożytne pisma żydowskie i wczesnochrześcijańskie, niepewnego pochodzenia, o treści często tajemnej, wręcz odbiegającej od powszechnie przyjętej nauki, dostępnej jedynie dla mędrców. Apokryfów nie zaliczano nigdy do oficjalnego zbioru ksiąg świętych, mimo, że upodabniają się do nich osobą domniemanego autora, tematyką, wątkiem opowiadania oraz biblijnymi rodzajami literackimi”.³

Cechą charakterystyczną apokryfów jest pseudonimia (lub pseudoepigrafia) polegająca na przypisywaniu autorstwa danego dzieła jakiejś wybitnej postaci z przeszłości, w tym wypadku, postaciom biblijnym Starego i Nowego Testamentu, takim jak Adam, Abraham, Mojżesz. W ten sposób w środowisku biblijnym powstawały takie księgi jak „Testament Adama”, „Życie Adama i Ewy”, czy „Apokalipsa Abrahama”. Przykładem może być również Pięcioksiąg, którego ostateczna redakcja nastąpiła w V wieku przed Chr., chociaż jego obecna forma sugeruje, że w całości pochodzi od Mojżesza, albo również księga Mądrości, która powstała w 50 roku przed Chr., a jej autor ukrywa się pod postacią króla Salomona, który żył 900 lat wcześniej.

Wybór autora lub bohatera księgi nie był dziełem przypadku. Autor piszący w imieniu bohatera swego opowiadania uważał siebie za duchowego spadkobiercę danej osoby. Tak na przykład autor „Księgi Jubileuszów” podkreślając znaczenie Prawa, wybrał właśnie Mojżesza za bohatera objawienia, podobnie też autor „Apokalipsy Abrahama” kładąc nacisk na przymierze zawarte jeszcze przed Mojżeszem, czyni Abrahama odbiorcą objawienia.

Treść apokryfów Starego Testamentu jest nam znana czy to z oryginałów hebrajskich, aramejskich lub greckich, czy też starożytnych przekładów łacińskich, greckich, ormiańskich, etiopskich, arabskich, koptyjskich, starosłowiańskich czy innych. Apokryfy Nowego Testamentu zachowały się w języku greckim, łacińskim i w innych językach. W wielu przypadkach tekst oryginalny zaginął - a treść danego utworu zachowała się jedynie w jakimś przekładzie.

Apokryfy są zazwyczaj utworami teologicznymi, które w formie opowiadań przekazują treści dogmatyczne, moralne, apologetyczne. Starają się również

² K. Romaniuk, *Pseudoepigrafy nowotestamentowe*, RBL 36 (1983) nr 3, s. 195-205.

³ L. Stachowiak, *Apokryfy*, „Encyklopedia katolicka”, Lublin 1973, t. 1, s. 738; zob. J. Szlaga, *Autentyczność, anonimowość czy pseudonimia ksiąg biblijnych*, „Studio – Lectionem facere”, Lublin 1980, s. 23nn.

wyjaśniać historie lub fakty zawarte w Biblii; apokalipsy starają się wyjaśniać sens dziejów i poszczególnych wydarzeń historycznych. Zwykle dzieli się apokryfy na apokryfy Starego i Nowego Testamentu. Nie jest to jednak podział precyzyjny, ponieważ istnieją apokryfy Starego Testamentu, które wyszły spod pióra chrześcijan. Tymczasem apokryfy Starego Testamentu to przede wszystkim dzieła, które powstały w środowisku judaistycznym, napisane przez wyznawców religii Mojżeszowej. Najogólniej można by powiedzieć, że apokryfami Starego Testamentu są te pisma które, naśladują księgi starotestamentalne lub odnoszą się do starotestamentowych postaci, natomiast apokryfami Nowego Testamentu są nienależące do kanonu grupy pism podzielonych wedle podziału ksiąg kanonicznych.

Podobnie nieprecyzyjne są kryteria klasyfikacji apokryfów i Starego i Nowego Testamentu: czy należałoby brać pod uwagę określony rodzaj literacki danego apokryfu (na przykład: apokalipsy, testamenty itd.), czy teren na którym powstawały (a więc apokryfy powstałe na terenie Palestyny i apokryfy powstałe w diasporze). Jedno i drugie kryterium jest zawodne. Bowiem „nie można wytoczyć ostrej cezury pomiędzy judaizmem palestyńskim a judaizmem diaspory, gdyż kultura hellenistyczna przenikała również silnie do Jerozolimy. Z drugiej zaś strony Żydzi mieszkający w diasporze w wielu wypadkach tak samo wiernie, jak w Palestynie, zachowywali przepisy Tory i przestrzegali tradycji.”⁴ Poza tym wiele elementów literatury apokryficznej pojawia się w pismach o charakterze haggadycznym i na odwrót. Przystępując do prezentacji apokryfów biblijnych⁵ rozpoczniemy od apokryfów Starego Testamentu.⁶

II. Apokryfy Starego Testamentu.

1. Opowiadania apokryficzne

„Życie Adama i Ewy”.

Zachowane w języku łacińskim dzieło opisuje los pierwszych rodziców oraz pokutę po wygnaniu z raju. Ewa stała przez 37 dni zanurzona w rzece Tygrys, Adam zaś przez 40 dni stał zanurzony po szyję w Jordanie. Adam umiera, a jego ciało zostaje przez aniołów pochowane w okolicach raju. Niedługo po tym umiera - Ewa.

„Testament Adama”:

Apokryf opisuje również los pierwszych rodziców, dodając prorocтво Adama dotyczące narodzin Jezusa Chrystusa (prorocтво spisane przez jego syna Seta) oraz opis hierarchii aniołów.

⁴ R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987, s. 18.

⁵ L. Stachowiak, dz. cyt., s. 758-766.

⁶ R. Rubinkiewicz, dz. cyt. s. 18-120.

„Testament Mojżesza”:

Przed swoją śmiercią Mojżesz przywołuje do siebie Jozuego, czyni go swoim następcą i przepowiada dalsze losy narodu wybranego. Apokryf kończy się dialogiem między Mojżeszem a Jozuem, w którym Mojżesz zapewnia swego następcę o stałej opiece Bożej nad narodem wybranym.

„Trzecia Księga Machabejska”⁷:

Autor utworu opisuje cudowne wybawienie Żydów z niebezpieczeństwa, które groziło im ze strony Ptolomeusza IV (221 - 205 r. przed Chr.). Król ten nakazał zgromadzić Żydów na hipodromie i wpuścić na stłoczonych Żydów stado pijanych słoni. Słonie jednak zamiast na Żydów, rzuciły się na żołnierzy Ptolomeusza.

„Księga Jubileuszów”:

Dzieło opisuje dzieje Izraela od początków do czasów Mojżesza. Materiały z Księgi Rodzaju są skrócone lub uzupełnione legendami. Głównymi bohaterami księgi jest Mojżesz, Noe, Jakub, Lewi.

„Wniebowstąpienie Izajasza”:

Utwór złożony z jedenastu rozdziałów opisuje męczeństwo i wizje Proroka Izajasza. Ostateczna redakcja dzieła pochodzi od autora chrześcijańskiego.

„Pozostałe słowa Jeremiasza”⁸:

Księga zawiera opis wydarzeń związanych ze zburzeniem Jerozolimy w roku 586 przed Chr. Jeremiasz otrzymuje od Boga polecenie, by razem z Baruchem opuścił Jerozolimę.

„Testament Salomona”:

Jest to opowiadanie o budowie świątyni Salomona i w ten wątek historyczny zostały wplecione najczęściej fantastyczne refleksje dotyczące magii, angelologii i popularnej medycyny. Autor opisuje również, jak demony chciały przeszkodzić w budowie świątyni, ale ostatecznie Salomon wykorzystał ich moce do budowy świątyni.

„Testament Hioba”⁹:

Tekst w formie midraszu opisuje cierpienia Hioba i jego zmagania z szatanem, który pozbawił go dotychczasowego bogactwa, uśmiercił mu dzieci, a jego

⁷ Tamże., s. 47- 48. Autor wymienia i analizuje również Czwartą Księgę Machabejską.

⁸ Księga ta nosi nieraz tytuły jako „Czwarta Księga Machabejska”, „Pozostałe słowa Barucha”, „Druga Księga Barucha”, „Baruch chrześcijański”.

⁹ J. Stępień, Hiob (Testament), „Podręczna Encyklopedia Biblijna”, Poznań 1960, t. 1, s. 466-467.

samego wpędził w chorobę i ubóstwo. Hiob wszystko to cierpliwie zniósł odzyskał na nowo bogactwo i pozycję społeczną.

„Józef i Asenet”¹⁰:

Utwór opowiada historię małżeństwa Mojżesza i Asenet, córki Pentefresa, doradcy faraona i kapłana Heliopolis. O takim małżeństwie wspomina Księga Rodzaju 41,45: „Dał mu też za żonę Asenet, córkę kapłana z On...”. Tymczasem chciał się ożenić z tą dziewczyną faraon i dlatego rozpoczął on energiczne działania przeciw Mojżeszowi.

„List Arysteasza”¹¹:

Arysteasz, dostojnik faraona Ptolemeusza Filadelfa (285 - 247 r. przed Chr.) pisze list do swego brata Filokratesa, w którym przedstawia historię powstania greckiego przekładu Biblii na wyspie Faros w ciągu 72 dni. List ma zapewnić autorytet LXX jako prawdziwego słowa Bożego.

„Apokryf Genesis”:

Tekst ten znaleziony w Qumran stanowi prawdopodobnie owoc działalności pisarskiej Qumrańczyków. Apokryf ten opowiada w formie midraszu haggadycznego o patriarchach z pierwszych rozdziałów Księgi Rodzaju. Tekst kończy się opisem historii Abrahama, jego podróży do Egiptu i powrotu do Kanaanu.

„Księgi Ezdrasza”¹²:

Powstało wiele ksiąg związanych z postacią Ezdrasza. Najważniejszą z nich jest czwarta księga Ezdrasza zawierająca opis wizji, jakie otrzymał on od Boga po przeniesieniu go do nieba; opisuje cierpienia grzeszników, w tym szczególnie Antychrysta i szczęście zbawionych - świętych. Trzy pozostałe Księgi Ezdrasza to „Wizja Ezdrasza” (szczęście zbawionych i cierpienia grzeszników po śmierci), „Pytania Ezdrasza” (dialog między Ezdraszem a aniołem Pańskim o losie dusz ludzkich po śmierci), „Objawienie Ezdrasza” (opis dotyczący „natury” roku w zależności od dnia, w którym dany rok się zaczyna).

2. Apokryficzne pisma dydaktyczne

„Testament dwunastu Patriarchów”¹³:

Apokryf cytując tekst Rdz 49,28 przytacza słowa patriarchy Jakuba skierowane do swoich dwunastu synów. Słowa te zawierają napomnienie i zachęty i zapowiadają przyszłe losy każdego pokolenia.

¹⁰ A. Suski, *Józef i Asenet*, Wstęp, przekład z greckiego, komentarz, STV 16/1978/ z. 2, s. 199-240.

¹¹ J. Frankowski, *List Arysteasza czyli legenda o powstaniu Septuaginty*, RBL 25 (1972), s. 12-22.

¹² Wymieniam je za: R. Rubinkiewicz, dz. cyt., s. 99-105.

¹³ Zob. E. Dąbrowski, *Nowy Testament na tle epoki*, Poznań 1958, t. 2, s. 60-66, tenże, *Testamenty dwunastu Patriarchów*, „Podręczna Encyklopedia Biblijna”, dz. cyt., t. 2, s. 610-613.

„Psalmy Salomona”¹⁴:

Jest to zbiór 18 psalmów wzorowanych na Psalterzu, ich treść jest bardzo zróżnicowana: dominuje pochwała życia pobożnego. W tej grupie należy też wspomnieć pięć Psalmów Syryjskich (Ps 151-155).

„Modlitwa Manassesesa”¹⁵:

Jest to modlitwa przypisana Manassesowi, królowi judzkiemu, który po grzesznym życiu nawróciwszy się, prosi o przebaczenie (co poświadcza 2 Krn 33,12-33 ; 18-19).

„Czwarta Księga Machabejska”¹⁶:

Jest to dialog filozoficzny, który powołując się na męczeństwo braci machabejskich wzywa do prowadzenia życia zgodnego z Prawem i opanowywania namiętności rozumem.

3. Apokryfy o charakterze apokaliptycznym.

Przystępując do prezentacji pism apokryficznych o charakterze apokaliptycznym należy dokonać koniecznego rozróżnienia: apokalipsa - apokaliptyka. Mała Encyklopedia PWN określa apokalipsę jako „utwór, którego tematem jest prorocza wizja przyszłości, zwłaszcza czasów przed końcem świata”.¹⁷ Natomiast „apokaliptyczny” znaczy: „tajemniczy, wizyjny, złowieszczy, katastroficzny”.¹⁸ W świetle tej definicji to, co apokaliptyczne to tragiczne, pełne bólu. Tymczasem termin apokaliptyka pochodzi nie od opisu katastrof, a od greckiego słowa oznaczającego objawienie, a ono odnosi się nie tylko do przyszłości, ale także do terażniejszości. „Apokaliptyczne objawienie raczej będzie mówić o zwycięstwie niż o trudnościach, których jednak nie bagatelizuje. Czas apokaliptyczny to nie czas katastrof, a czas zwyciężającego Boga pomimo wszelkich trudności”.¹⁹ Gdy apokaliptyka jest ukierunkowana ku przyszłości, to istotną rolę odgrywają w niej wizje. Zwycięstwo, o którym mówi apokaliptyka, jest zwycięstwem ostatecznym przekraczającym kategorię doczesności.

¹⁴ A. Suski, *Wprowadzenie do Psalmów Salomona*, STV 17 (1979), z. 1, s.187-244, tenże, *Geneza mejsjańskiego tytułu „Syn Dawida” w świetle 17 Psalmu Salomona*, „Scrutamini Scripturas”, Kraków 1980, s. 129-157.

¹⁵ A. Suski, *Modlitwa Manassesesa*, STV 20 (1982) z. 2, s. 201-216.

¹⁶ J. Stępień, *Machabejskie księgi (apokryficzne)*, „Podręczna Encyklopedia Biblijna”, t. 2, s. 7-8.

¹⁷ *Mała Encyklopedia PWN*, Warszawa 1995, s. 44.

¹⁸ W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1968, s. 61.

¹⁹ T. Jelonek, *Biblia w kulturze świata*, Kraków 2007, s. 127.

Oto główne świadectwa apokaliptyczne.

„Księga Henocha”²⁰:

Istnieją trzy wersje tej księgi: etiopska, słowiańska i hebrajska. Etiopska składa się z pięciu części, które powstały w różnym czasie i pochodzą od różnych autorów. Słowiańska jest rozwinięciem tekstu Rdz 5,21-32, hebrajska zaś opowiada o widzeniu, jakie miał rabbi Iszmael.

„Wniebowzięcie Mojżesza”.

Tekst zawiera opis przyszłości Żydów od wejścia do ziemi obiecanej aż do nastania czasów ostatecznych. Część opisująca samo wniebowzięcie Mojżesza nie zachowała się.

„Czwarta księga Ezdrasza”.

Tekst wyraża głęboką wiarę Żydów w opiekę **Bożą** nad Izraelem w tragicznym dla nich okresie zburzenia świątyni jerozolimskiej i całej Jerozolimy. Zbawienie nadejdzie za sprawą Mesjasza pojmowanego bądź jako doczesny król, bądź jak nadzwyczajny Syn Człowieczy.

1. „Apokalipsy”: w tej grupie wymienić należy pięć głównych apokalips:
2. Apokalipsa Abrahama: zawiera opis przejścia Abrahama na monoteizm i jego wizje w siódmym niebie dotyczące przyszłych losów świata.
3. Apokalipsa Eliasza²¹: zapowiada powrót Eliasza i Henocha na ziemię, upadek Antychrysta i tysiącletnie panowanie sprawiedliwych na odnowionej ziemi.
4. Apokalipsa Sofoniasza: opisuje różnicę między sądem powszechnym a szczegółowym.
5. Apokalipsa Barucha: a) Apokalipsa syryjska to opis wizji Barucha: Bóg zwiastuje mu zburzenie Jerozolimy, ale w kolejnej wizji Bóg udziela mu odpowiedzi na temat sądu na niewiernymi, przyjścia Mesjasza i odbudowy Syjonu, b) Apokalipsa grecka przedstawia Barucha płaczącego nad zburzoną Jerozolimą.

Apokalipsa Ezechiela: o jej treści dowiadujemy się jedynie z cytatów Ojców Kościoła; opowiada o zmartwychwstaniu, sądzie nad człowiekiem w chwili jego śmierci.

²⁰ R. Rubinkiewicz, *Eschatologia Hen 9-11 a Nowy Testament*, Lublin 1984.

²¹ Oprócz Apokalipsy Eliasza istnieje również Księga Eliasza; według niej okres mesjański będzie trwał 40 lat, a Izrael zdobędzie wtedy panowanie nad światem.

„Księgi Sybilijskie”.²²

Sybilla, w starożytnej Grecji wieszczka, której przypisywano autorstwo ksiąg z wyroczniami. Wyrocznia Sybilli mieściła się w grocie na terenie przybytku Apolla, skąd miały pochodzić księgi sybillijskie przechowywane w rzymskiej świątyni Jowisza na Kapitolu. Od okresu hellenistycznego w środowisku żydowskim - później również w chrześcijaństwie - powstawały księgi sybilijskie, które głosiły wyższość judaizmu i chrześcijaństwa nad bogami tradycji grecko-rzymskiej. W księgach sybilijskich część ksiąg jest żydowska, część nieco schryścianizowana, a część chrześcijańska.

III. Apokryfy Nowego Testamentu²³

Forma literatury apokryficznej została zainspirowana pismami biblijnymi, natomiast w treści dodaje ona wiele elementów nie historycznych, legendarnych. Tak więc ewangelie kanoniczne zainspirowały bogaty zbiór ewangelii apokryficznych, Listy apostołów zainspirowały bogatą kolekcję apokryficznych listów apostołskich, podobnie kanoniczne Dzieje Apostolskie i Apokalipsa. Tak więc apokryfy Nowego Testamentu można grupować wedle ksiąg Nowego Testamentu, właśnie na ewangelie, listy, dzieje i apokalipsy.

1. W grupie apokryficznych pism Nowego Testamentu najliczniej są reprezentowane ewangelie poświęcone Jezusowi i Maryi. Dzieciństwo Jezusa opisuje „Ewangelia Pana” (w tym o cudach dokonywanych przez Jezusa już w dzieciństwie). Narodziny Maryi i Jezusa opisuje „Protoewangelia Jakuba” (jedno z najstarszych świadectw kultu NMP w pierwotnym Kościele i wiary w jej dziewictwo i boskie pochodzenie Jezusa). Zbiór Słów Jezusa zawiera koptyjska „Ewangelia Tomasza”. Pseudo „Ewangelia Mateusza” zwana też księgą narodzin Matki Bożej i dzieciństwa Zbawiciela) dodaje opis ucieczki do Egiptu.

Dużą grupę utworów stanowią ewangelie poświęcone śmierci Jezusa. „Ewangelia Nikodema” (inaczej zwana jako „Akta Piłata”) zawiera opis sądu, męki i zstąpienia Jezusa do otchłani. Zmartwychwstanie Jezusa jest zawarte w zachowanej fragmentarycznie „Ewangelii Piotra”. Życie publiczne Jezusa jest na ogół nie opisywane w apokryfach.

Spośród ewangelii maryjnych należy wymienić:

1. „Historia niepokalanego poczęcia Matki Bożej”,
2. „Ewangelia o narodzeniu Matki Bożej”,
3. „Historia błogosławionej Dziewicy Maryi”,

²² W. Popielewski, *Sybilla*, „Encyklopedia Katolicka”, Lublin 2013, t. 18, s. 1259-1260.

²³ H. Langkammer, *Apokryfy Nowego Testamentu*, Katowice 1989.

4. „Lamentacje Matki Bożej”.
5. Opis ostatnich chwil Maryi i Jej wniebowzięcie znajdujemy w licznych utworach nazywanych łacińskim terminem: „Transitus Mariae” (Przejsie Maryi)²⁴.

Istnieje też duża grupa utworów poświęconych osobom związanym z męką Jezusa; są to: Herod, Piłat, Józef z Arymatei, Weronika, Tyberiusz.

Istnieje też Ewangelia Judasza będąca apologią tego apostoła.²⁵

1. Spośród ewangelii apokryficznych wymienić należy również ewangelie judeochrześcijańskie przeznaczona dla chrześcijan nawróconych z judaizmu. Są to:
2. „Ewangelia według Hebrajczyków” (najstarszy apokryf Nowego Testamentu),
3. „Ewangelia Ebionitów” (kompilacja materiału z trzech Ewangelii synoptycznych),

„Ewangelia według Nazarejczyków” (treścią zbliżona do Ewangelii Mateusza).

2. Bardzo liczną grupę apokryficznych pism Nowego Testamentu stanowią dzieje apostołskie opisujące dzieje poszczególnych apostołów. Należą tu:

1. „Nauczanie świętego Piotra w Rzymie” (wykład Piotra o bóstwie Chrystusa).
2. „Męczeństwo świętego Piotra” (opowiada o ucieczce Apostoła z Rzymu i o zawróceniu go z drogi przez Chrystusa).
3. „Historia polemik Piotra z Szymonem Czarnoksiężnikiem”.
4. „Dzieje Piotra i Pawła” (o przyjaźni obu apostołów oraz ich męczeńskiej śmierci). „Dzieje Tomasza” (o jego męczeńskiej śmierci w Indiach).
5. „Dzieje Jana” (o działalności Jana w Efezie, między innymi o zniszczeniu świątyni Artemidy).
6. „Dzieje Filipa” (napisane po grecku na przełomie IV i V wieku. Jako apokryf wspomniane są po raz pierwszy przez papieża Damazego I).

Do tej grupy należą też zachowane dzieje Ewangelistów i niektórych uczniów Pańskich, mianowicie „Dzieje”: Andrzeja, Barnaby, Bartłomieja, Tadeusza, Szymona i Judy, Tymoteusza, Andrzeja i Pawła. Nauczanie Pawła i Męczeństwo Pawła.

²⁴ M. Starowieyski, *Tradycje biblijne. Biblia w kulturze europejskiej*, Kraków 2011.

²⁵ Tenże, *Judasza. Historia, legendy i mity*, Poznań 2006.

3. Najmniejszą grupę apokryficznych pism Nowego Testamentu stanowią „Listy”. Ważniejszymi spośród nich są:

1. „List Chrystusa do Abgara”, będący odpowiedzią na list tego władcy proszącego Jezusa, aby przybył do Edessy i uleczył go z ciężkiej choroby.
2. „Korespondencja Pawła do Seneki (6 „Listów”) i Seneki do Pawła (8 „Listów”). Korespondencja dotyczy ówczesnych wydarzeń historycznych. Ponadto mieszczą się w tej grupie: List Piłata do cesarza Klaudiusza (raport o życiu i śmierci Chrystusa).
3. List cesarza Tyberiusza do Piłata (potępia go za wydanie wyroku na Chrystusa).
4. Korespondencja Piłata z Herodem (opisuje cierpienia Heroda za skazanie Jana Chrzciciela i naigrawanie się z Jezusa).
5. Listy Pawła do Laodycejczyków.

Listy Piotra do Jakuba Jerozolimskiego.

4. Dość specyficzną grupę apokryfów Nowego Testamentu stanowią apokalipsy. Utwory te opowiadają zazwyczaj o podróżach ich bohaterów po zaświatach. Wśród najważniejszych utworów tej grupy należałoby wymienić:

1. Apokalipsa Piotra (opisuje wydarzenia eschatologiczne: zniszczenie świata przez ogień i sąd ostateczny).
2. Apokalipsa Pawła (rozwija tekst 2 Kor 12,2-4 o porwaniu Pawła do trzeciego nieba).
3. Apokalipsa Bartłomieja (opisuje wzięcie do nieba Adama i Ewy).
4. Apokalipsa Jana (opisuje koniec świata i przyszłe losy człowieka przedstawione Janowi przez Jezusa),
5. Apokalipsa Tomasza (odkryta dopiero w XX wieku we fragmentach łacińskich).
6. Apokalipsy Maryjne (zawierają „objawienie błogosławionej Bogarodzicy” i opisują cierpienia potępionych oraz wstawiennictwo Maryi za nimi).

Tajemnice Apostoła Jana (opisuje zabranie Jana do nieba i jego spotkanie z Adamem)

5. Istnieją też ewangelie poświęcone innym postaciom Nowego Testamentu, mianowicie:

Ewangelia Gamaliela - relacjonuje wiarę Piłata w zmartwychwstanie Jezusa, do której doszedł w wyniku przesłuchania żołnierzy strzegących grobu; całą winę

za śmierć Jezusa, apokryf przypisuje Piłatowi i Herodowi. Ewangelia Barnaby była szczególnie popularna wśród chrześcijan, którzy w XV wieku przeszli na mahometanizm. Jako apokryf wspomniana jest po raz pierwszy przez papieża Gelazego I.

Ewangelia Marii Magdaleny - zawiera pouczenia udzielone przez Jezusa Marii Magdalenie cieszącej się większym Jego zaufaniem niż uczniowie. Żywot Jana Chrzciciela - jest opisem przygód z dzieciństwa i z czasu pobytu świętego Jana na pustyni. Apokryf ma formę homilii. Opowiadanie o ścięciu Jana Chrzciciela - opisuje ucieczkę Elżbiety z synem w góry oraz pojmanie i ścięcie Jana Chrzciciela Historia Józefa Cieśli - przypisuje Jezusowi opowiadanie o czynach i śmierci Józefa, opiekuna świętej Rodziny.

Istnieją ponadto ewangelie przypisywane niektórym herezjarchom:

Ewangelia Cerynta będąca próbą adaptacji tekstu Ewangelii Mateusza do doktryny sekty przez niego reprezentowanej. Cerynt był prekursorem gnostycyzmu. Głosił on między innymi, że Jezus zrodzony z Maryi i Józefa był zwykłym człowiekiem²⁶. Ewangelia Marcjona jest z kolei heretycką przeróbką Ewangelii świętego Łukasza. Istnieją wreszcie ewangelie nie przypisywane konkretnym autorom, ale opowiadające o pewnych prawdach czy wydarzeniach związanych z Ewangelią²⁷. Są to: Ewangelia prawdy, Mądrość Jezusa Chrystusa, Dialog Zbawiciela z uczniami, Ewangelia żywa, Spór diabła z Chrystusem, Ewangelia egipska, Księga wielkiego niewidzialnego ducha, Wspomnienia Apostolskie, Pistis Sophia, Fragment ksiąg Odkupiciela.

IV. Wkład pism apokryficznych w kulturę

Apokryfy tak Starego jak i Nowego Testamentu są zazwyczaj utworami, które pod postacią opowiadań przekazują zróżnicowane przedmiotowo treści historyczne, teologiczne (dogmatyczne, moralne, apologetyczne), a także wyjaśniają sens dziejów i konkretnych wydarzeń historycznych. Potrzeba, która spowodowała powstanie tak obfitego pokłosa pism apokryficznych, jest całkowicie zrozumiała: wierni pragnęli wiedzieć jak najwięcej o osobach występujących w historii świętej, a dane, jakich dostarczały kanoniczne księgi biblijne były w tej mierze dość skąpe, dodawano więc brakujące ogniwa do treści zawartych w literaturze kanonicznej.

Dla historyków, badaczy obyczajów i kultury²⁸ apokryfy mają ogromne znaczenie, są bowiem świadectwem mentalności ludzi tamtej epoki: ich sposobu myślenia i oceniania wydarzeń historycznych. Forma literacka apokryfów,

²⁶ J. Misiurek, H. Paprocki, *Gerynt*, „Encyklopedia Katolicka”, Lublin 1979, t. 3, s. 24-25.

²⁷ Dokładniejsze omówienie ich treści zob. „Encyklopedia katolicka”, Lublin 1973, t. 1. s. 763.

²⁸ M. Zowczak. *Biblia ludowa. Interpretacja wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Warszawa 2000.

a zwłaszcza często nadzwyczajny, oparty na legendach sposób interpretacji zjawisk, powodowały, że - mimo zakazów Kościoła - apokryfy cieszyły się ogromną popularnością. Ta popularność sprawiła, że tematyka apokryfów znalazła się w zbiorach legend średniowiecznych, takich jak na przykład „Złota legenda” Jakuba de Vorágine.²⁹ Legenda ta to jeden z najbardziej reprezentatywnych wytworów średniowiecznej kultury; bardzo niewiele dowiemy się z tej książki o „historyczności” poszczególnych jej bohaterów (na przykład zawartych w tej księdze wiadomościach o młodzięczych latach Piłata i jego śmierci) - ale atrakcyjność jej przekazów budziła wielkie zainteresowanie.

To samo można powiedzieć o dziele „Speculum historiale” Wincentego z Beauvais, dzieła o charakterze encyklopedycznym obejmującego problematykę religijną, antropologiczną, historyczną, kulturową.³⁰

Apokryfy wywarły wpływ na ikonografię i symbolikę chrześcijańską, o czym dobitnie świadczą na przykład obrazy nawiązujące do Apokalipsy. Niemniej wielki wpływ wywarły apokryfy na literaturę, w której spotykamy bardzo częste nawiązywania do treści apokryficznych. Wymienić tu należy dzieło P. Lagerkvista, który w powieści „Barabasz” (Warszawa 2000⁵), ukazuje losy złoczyńcy, uwypuklając dramat człowieka, który szuka - mimo swego pragmatyzmu życiowego - pierwiastka nadprzyrodzonego. Wymienić też należy autorkę S. Lagerlöf, która w „Legendach Chrystusowych” (Warszawa 2000) zamieszcza wiele elementów apokryficznych. Scena tytułowa „Quo vadis” H. Sienkiewicza jest wzięta z apokryficznych „Dziejów Piotra”. Dodajmy, że P. Lagerkvist, S. Lagerlöf i H. Sienkiewicz otrzymali literackie nagrody Nobla.

Do arcydzieł literatury sięgającej do literatury apokryficznej należy też „Boska Komedia” Dantego opierająca się na „Apokalipsie Pawła” czy „Raj utracony” J. Milтона. „Apokalipsę Maryi” cytuje F. Dostojewski w „Braciach Karamazow”. Z literatury polskiej wspomnieć należy też „Listy Nikodema” Jana Dobraczyńskiego. Ponadto w Polsce apokryfy doczekały się bardzo licznych przekładów i opracowań³¹.

²⁹ M. Plezia, J. Pleziowa, *Złota legenda*, Warszawa 1983²; zob. A. W. Witkowska, *Legenda Aurea*, „Encyklopedia katolicka”, Lublin 2004, t. 10, s. 651-652.

³⁰ Zob. hasło: „Encyklopedia”, „Encyklopedia katolicka”, Lublin 1983, t. 4, s. 986.

³¹ R. Rubinkiewicz, *Apokryfy Starego Testamentu (Prymasowska Seria Biblijna)*, Warszawa 2000; M. Wojciechowski, *Apokryfy z Biblii greckiej. 3 i 4 Księga Machabejska, 3 Księga Ezdrasza oraz Psalm 151 i Modlitwa Manasessa*, Warszawa 2001; *Apokryfy Nowego Testamentu*, red. M. Starowieyski, dotychczas zostały wydane: *Ewangelie apokryficzne*, Kraków 2003 (dwa tomy) oraz *Listy i apokalipsy chrześcijańskie*, Warszawa 2001; M. A. Adamczyk, W. R. Rzepka, W. Wydra, *Cały świat nie pomieściłby ksiąg*, Warszawa 1996; R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, dz. cyt.

Zakończenie

Apokryfy biblijne powstały w latach 200 przed Chr. do 135 r. po Chr, to znaczy pomiędzy prześladowaniami Żydów za panowania Seleucydów, a stłumieniem powstania Bar Kochby. Księgi apokryficzne powstawały w środowiskach ortodoksyjnych ale także heretyckich. Stąd też długi czas nie przywiązywano do nich większej wagi. Dopiero w XIX wieku rozpoczęły się pogłębione studia nad apokryfami.

Wartość apokryfów polega na tym, że są świadectwem myśli, poglądów i oczekiwań, które panowały w judaizmie i chrześcijaństwie w niezwykle ważnym okresie historycznym przed i po Chrystusie. Forma i treść literatury apokryficznej została zainspirowana pismami biblijnymi i nawet jeśli do treści biblijnych dodaje historycznie nieprawdziwe czy legendarne elementy, których nie ma w źródłach biblijnych, to jednak jest świadectwem myślenia i oczekiwań ludzi tamtej epoki.

W niniejszym artykule została dokonana syntetyczna analiza apokryfów biblijnych i ich znaczenia dla kultury.

Summary

The culture-shaping role of the biblical Apocrypha

The biblical Apocrypha date from 200 BC to 135 AD, i.e. between persecutions of Jews during the reigns of the Seleucid, and the Bar Kokhba revolt suppression. The Apocrypha were written in the Orthodox and in the heretic circles. Therefore, little attention was paid to them for a long time. It was only in the 19th century that the Apocrypha began to be studied in depth.

The value of the Apocrypha is connected with the fact that they are a testimony to the thoughts, views and expectations typical of Judaism and Christianity in that exceptionally important historical period before and after Christ. The form and content of the Apocrypha were inspired by the biblical scriptures, and even though they contain untrue or legendary facts, in addition to the true ones, they still reflect the way of thinking and expectations of the people of that time.

In this paper, the author focuses on a synthetic analysis of the biblical Apocrypha and their importance to the culture.